

БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ И ЛИПСВАЩИЯТ ЛИТЕРАТУРЕН

РАЗКАЗ ЗА НЕЯ

Дора Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Според известния изследовател Боян Ничев типологическият релеф на българския роман е разположен върху три исторически върха: Априлското въстание, Септемврийското въстание и Девети септември. Всяка от тези високи точки от историческата активност на народните маси води до възход на романа. Тези високи точки произвеждат националните шедьоври на своето време, които днес са се превърнали в класика, но те са част от дългия път на утвърждаване на българския литературен канон. Но зад литературния канон остават теми и събития, които прозата е пропуснала и които не успяват да се превърнат във връх на нашата национална история по различни причини. Това ще бъде фокус на моя доклад – опит да открием „новия голям разказ“ на българската литература, вглеждайки се в „Бежанци“ на Весела Ляхова и „Перлите на Ади Ландау“ на Соня Тодорова.

Ключови думи: литература, история, постмодернизъм

According the famous researcher Boyan Nichev, the typological relief of the Bulgarian novel can be placed on three historic 'summits, 'as it were: the April Uprising, the September Uprising and the Ninth of September. Each of these highest points of historical activity of the masses leads of the rise of the novel. These highest points produce national masterpieces of their time, which have today become classics, but they are part of a long road toward approval in the Bulgarian literary canon. But outside the literary canon remain topics and events that prose does not tackle, and thus they fail to become a peak of our national history for different reasons. These are the focus of my text – an attempt to find “the new big story” of Bulgarian literature looking in *Refugees* by Vesela Lyahova.

Keywords: literature, history, postmodernism

Българската история и липсващият литературен разказ за нея е тема и проблем на по-широкообхватен научен труд – *Конципиране на българската история в романа от 90-те години на XX в. до днес*. Това налага две много важни уговорки. Първо, какво се крие зад втората съставка на заглавието – липсващ литературен разказ за историята. Оказва се, че голяма част от най-новата ни литература се обръща към миналото, като се опитва да запълни празнини и да проблематизира травматични

нейни периоди, които – съзнателно или не – са били пропускани от прозата ни в предходните десетилетия. Втората уговорка е какво имам предвид под литературен разказ относно Историята, а не говоря направо за исторически роман. В „Романология ли?“ (2014) Младен Влашки най-общо канализира две линии в съвременната българска литература, два подхода към историята. Едната линия гради романо-повествование от традиционен тип или чрез експериментални похвати и „се легитимира“ като исторически роман, а при другата става въпрос за романи с историческа перспектива, но с различна концепция от тази на историческия роман (Влашки 2014: 194-195). След 90-те години на ХХ в. с много малко изключения може да се говори за исторически роман в класически смисъл. Като цяло, в разглеждания период липсва широкоформатната епическа традиция. В същото време се появяват книги, които проблематизират миналото, а някои от тях и попълват съществени липси от националната ни история. Именно това ще бъде и фокус на моя доклад – опит да намерим „новия голям разказ“ на българската литература и причините за неговата поява, вглеждайки се в две книги – „Бежанци“ (2013) на Весела Ляхова и „Перлите на Ади Ландау“ (2016) на Соня Тодорова.¹

Произходът на романа, както забелязва Тончо Жечев, е в дълбока връзка с историята и нейните превратности, а разцветът му се дължи на редица исторически фактори (Жечев 1980: 5-6). Според известното изследване на Боян Ничев самият типологически релеф на българския роман се разполага върху три исторически върха – Априлската епопея, Септемврийското въстание, Девети септември (Ничев 1978: 17). Всяка от тези най-високи точки от историческата активност на народните маси предпоставя появата на различни жанрови синтези в романи, които произвеждат националните шедеври. След Априлската епопея подемот на романа е свързан с преосмислянето на 1876 г., Освободителната война и Освобождението; след Първата световна война и последвалите я събития според Ничев вътрешното развитие на жанра не довежда до дълбочина, но тогава романът трайно навлиза в националния и духовен живот на българите и израства върху осъзнаването и осмислянето на съсловните и класовите противоречия (Ничев 1979: 38). След Девети септември литературата се

¹ Необходимо уточнение: заглавието на доклада „Българската история и липсващият литературен разказ за нея“ предлага продължение и свой прочит на проблем, разгледан от Младен Влашки в „Романология ли?“, озаглавен „Българската история и литературните разкази за нея“. Стъпвайки на неговите постановки, предпочетох да запазя заглавието.

канализира в строги идеологически и жанрово тематични рамки, макар и трите големи епически книги („Тютюн“, 1951, „Железният светилник“, 1952, „Иван Кондарев“, 1964) да не се побират в тях. Вече казахме, че трите „кулминации“ имат своите шедьоври, но между тях зяят пролуки – теми, които романът не е успял да обработи и да превърне в своеобразен връх на националната ни история по различни причини. Такива са събития като Съединението и Балканските войни. В известен смисъл след Първата световна война и събитията от 1923-1925 година сме свидетели на едно стихийно писане, на една реакция срещу жестокостта, с която избухва и бива потушено въстанието от 1923 г. Но в това писане все още липсва осмислянето на политическите и социално-историческите причини за случилото се. Романът като че ли пропуска Втората световна война и българите, останали за пореден път извън българска граница. Българската литература не се занимава с проектирането и утвърждаването на македонската нация и държава. В полезрението на романа не попада и друга тема – тази за българските евреи, както и фактът, че една част от тях са спасени, а друга – обречени. Затова и може да се говори дори за амнезия на литературата по отношение на някои „исторически истини“. Една от вероятните причини е, че романът у нас през първата половина на ХХ в. все още няма дълбока традиция. От една страна е вярно, че романът не може да смогне на бързо случващите се събития след Освобождението, а това му пречи да преосмисли последствията от войните. От друга страна обаче, „македонският въпрос“ е пропускан по идеологически причини, а самият той далеч надхвърля очертаните в Талевата тетралогия полета. Разбира се, това са сложни политически проблеми на ХХ в., които е трудно да се прогледнат веднага от романа. Това, което отклонява темата за 40-те от 40-те години и следващите ги десетилетия, са тематичните и жанровите рамки, в които се канализира литературата. Три от епическите книги, превърнали се днес в класически, също представляват едно голямо изключение сами по себе си. Тетралогията на Талев отрича основната догма на комунизма – пролетарския интернационализъм, но „македонският въпрос“ се оказва удобен за сплашването на Тито, което показва, че различните идеологически норми се определят от политическата конюнктура. (Игов 2014: 43) Но „македонският въпрос“ спира до Талев и повече не е подхващан и развиван. Последната част на тетралогията излиза през 1966 г., но тя не надхвърля първото десетилетие на ХХ в., следователно не ни разказва съвременните бушуващи и актуални проблеми от първа ръка. Така 40-те години се оказват белите петна в литературния разказ, които обаче започват да добиват

цвета си днес в две от книгите, за които ще стане дума – „Бежанци“ на Весела Ляхова и „Перлите на Ади Ландау“ на Соня Тодорова.

Различни на възраст, различни по стил на писане, двете авторки попълват празнини от българската история и ако първата, вече утвърдила се на литературното поле, се завръща към класическия начин на писане, то втората изгражда едно изцяло динамично повествование, което в рамките на двеста и четиридесет страници овладяно преминава през пет века.

Книгата на Ляхова обхваща един недълъг период в рамките само на няколко, но конкретни години. Повествованието започва през 1940-та година, когато Втората световна война вече е факт, но чрез ретроспекции и чрез спомена на героите авторката очертава едно достоверно поле на предходните исторически събития и резултати от тях, които умело внедрява в сюжетната структура и на практика гради духа на епохата. Смяната на политическите собственици на земята в рамките на няколко години (1940-1946/7), които има за сюжет романът, и пагубните последици за населението от гърци и българи е болната тема на „Бежанци“. Земята – и по-конкретно Македония – отново ще бъде ябълката на раздора за балканските народи.

Македонският въпрос е изключително сложен и заплетен. Той е част от големия Източен въпрос – какво ще се прави със земите на Османската империя. Освобождението на България и последвалият Берлински конгрес оставят македонските земи под османска власт. Опитите на населението за самостоятелно освобождение остават неуспешни. Ключов момент е Балканската война, чийто успех се оказва доста нетраен, защото, докато българските войски водят сражение с Османската империя, нашите съюзници – Сърбия и Гърция – окупират и си поделят Егейска и Вардарска Македония. В следващите две световни войни причина България да участва ще се оказват именно тези земи. В книгата си авторката чрез ретроспекции показва как след Първата световна война се предприемат мерки за обезбългаряване на районите; гърците заставят македонските българи по насилствен начин да напуснат родните си места, а тези, които не искат да напуснат имота и земите си, са подложени на репресии. Конфликтът отново назрява, когато по време на Втората световна война Германия и Италия разгромяват Югославия и Гърция, а България като техен съюзник отново стъпва във владение на Егейска и Вардарска Македония. Книгата на Ляхова фокусира вниманието ни по-подробно върху Драмското въстание от 1941 година, за да покаже как поредната окупация и смяна на „властимащите“ води до неизбежен сблъсък между

гръцкото и българското население. Тази обсада продължава до есента на 1944 г., когато след обявяването на война срещу Германия (доскорошен съюзник) българската армия отстъпва земите на Титовите партизани и гръцката комунистическа групировка. Оттук започва и ценното в книгата на Ляхова. Не че допреди това книгата е слаба, напротив. Но българската литература рядко се занимава с „националните престъпления“ по този въпрос. След оттеглянето на войските голяма част от българите се изтеглят с армията, изоставят домовете си, идват в България, за да търсят закрила. Кулминацията на произведението идва най-сетне чрез скъсване връзката със земята и имота и преминаване в границите на България с надеждата, че ще намерят свобода и ново начало в Отечеството. Но и тук Отечеството е проблематизирано, защото то е подготвило и друга родина, която да ги приюти – Македония.

Авторката се връща към класическия епически стил на писане. Повествованието се полага върху родовата линия – това, както отбелязва Боян Ничев в „Съвременния български роман“, е една от класическите форми на романово-епическото строителство (Ничев 1978: 110). Така започва и Талевата тетралогия. Българският патриархален мит е в основата на българския роман и му дава традиция на разкриване на човека в семейството. Романът на Ляхова проследява четири рода: Коста и Живка (Зоица) Солакови, Катина и Ванчо Михайлови, Георги и Ефтимия Шишкови, Хриса и Ангел Капитанови, както и семейството на тютюневия експерт Георги Катаулов и жена му Недялка. Разгръщат се и цял куп от женски образи в традицията на Талев. Ако Талев поставя в центъра на вниманието в „Илинден“ историческото събитие, при Ляхова повествованието само коментира резултатите от войните и битието на гражданите от различна националност, тъй като в рамките на няколко години границите все се изменят в полза на други, а животът на хората става все непоносим. Именно през 1941 г. избухва Драмското въстание, което ще се окаже много важно за книгата на Ляхова. То се води от местните гърци, организирани от гръцката комунистическа съпротива срещу българската окупация на района, но самото въстание е потушено и не успява да отхвърли българската власт: „Ето ви я сега вашата България. Ще се разпорежда с нас, с имотите ни, с домовете ни, с жените ни. [...] Сега ще ни изпозаторят, ще ни арестуват, а на вас, ерлиите, ще ви раздадат нашите къщи...“ (Ляхова 2013: 121 – 122).

Книгата на Соня Тодорова е разделена на три глави, в които се ситуират семейно-родовите линии на няколко поколения и един епилог с функция на развръзка.

Авторката ни отправя в далечния XVII век, за да ни запознае с предшествениците на героите от втора и трета линия: еврейското семейство Ади и Хава Ландау, ратая Алфред Оберле и съпругата му Герда и заможния буржоа Алберт Фон Хас. Два века по-късно наследниците на семейство Ландау Равид и Адина ще бягат, гонени от войниците на Хитлер; Антон Оберле ще се опита да спаси еврейското семейство – благородна постъпка, която коства неговото лично спокойствие и фамилно име; Рудолф Фон Хас – наследникът на някогашния буржоазен род, който през годините не успява да пребори феодализма и израства беден и изпълнен с омраза към евреите, ще ги преследва безмилостно.

Има една основна повествователна линия, която държи цялата книга, и това е пътят на семейство Ландау, проследен от втората половина на XVII век до наши дни. Отдавна набеден като различен, затова и мразен народ, евреите биват неведнъж гонени от домовете си. Още през XV век херцог Албрехт V осъжда евреите в херцогство Австрия на смърт. По-късно австрийската династия решава, че може да финансира войните си, като обложи евреите с по-висок данък. Това на практика „реабилитира“ евреите, докато през XVII век започват нови походи срещу тях. На семейство Ландау и всички останали поданици на Еврейския град се налага да напуснат Виена. Непрекъснатите бягства водят до разпадане на семействата; едни остават в предишни граници, други загиват по лагерите, а трети безутешно продължават пътя към „обетованата земя“. Така героите напускат границите на Австрия, пътуват през Румъния, стигат до България, където се надяват на спасение, след това я напускат, изгубвайки се един друг, за да се намерят накъде другаде – в Австралия например през 2015 година.

Темпото на разказа е динамично, сменят се герои, идват нови поколения, но читателят не губи връзката между тях. Динамичното повествование не пречи на концентрацията на читателя, защото Соня Тодорова успява добре да завърже нишките на няколкото съдби, които проследява. Това става благодарение на всевиждащия повествовател, който държи цялата картина и подрежда чрез ретроспекции на пръв поглед разхвърляното битие на героите.

Книгата фокусира вниманието по-обстойно върху размирния XX век. Погледът върху събитията е направен чрез няколко оптики. От една страна, стои семейство Ландау като потърпевшо, физически насилено. От друга – Антон Оберле и човекът, заседнал в голямата дилема между дълга към идеологията на родината и този на всеки

добър християнин, който е длъжен „да пази живота на ближния си”. В средоточието на този конфликт Антон ще вижда жестокостите, на които е способен човекът към ближния и на какво е способен сам, за да опази кожата: рововете, пълни с тела, сенките на пиращите деца, между които и той сам тича, запалените хора и села, убийството.

Героите живеят винаги на особени места – Еврейския град във Виена, гетото в Люблинско, концентрационните лагери „Аушвиц“ в Полша, „Кайлъка” край Плевен, които се превръщат в една хетеротопия на изолацията. Третираны от незапомнени времена като различни, евреите през ХХ век се оказват удобен враг, срещу когото да се изправи „агресивната варварщина на нацистка Германия”. Агресия, породила се от сгромолясането на Ваймарската република, придружена от инфлация. Прехвърляйки действието в България, Соня Тодорова обръща внимание и на една премълчавана подробност. Гордостта от акта на човечност към българските евреи по време на Холокоста се нарушава от неудобната истина – от Македония и Беломорска Тракия са депортирани и веднага след това умъртвени българските евреи.

С романа си Соня Тодорова прави впечатление на опитен и талантлив разказвач, който умело грабва читателя и го повлича по кривите и объркани пътища на историята, а след това със стаена ярост го запраща в настоящето, където привидно спокойното битие отдавна е загърбило жестокостите. Авторката го среща с поколенията, по които личат белезите от преживяното. Едно тревожно настояще, което препуска по масивния гръб на миналото – не за да се разплаща със стари сметки, а за да подреди хаоса и намери собствените си устои.

Двете книги се обръщат към българската история и я разкостват откъм нейната митология. Евреите в „Перлите на Ади Ландау“ са депортирани от България в Македония и оттам изпратени в концлагери. Причината да бъдат спасени другите евреи в България е пристигналата в последния момент отмяна на заповедта. Но и тя е следствие на изменящата се конюнктурна ситуация. А с „Бежанци“ пък се разобличава демагогията на комунистическата власт, според която се говори за народност и справедливост, но всъщност се действа срещу тях. Действието на романа свършва 1946-1947 година, а в Гърция през цялото време протичат междуособици между националисти и комунисти. На българските македонци, дошли заедно с оттеглилите се войски, им се налага македонско гражданство и паспорт във връзка с идеята за самостоятелното обособяване на държава Македония. В сложния въпрос се разгаря още по-сложно последствие. Същите тези македонски граждани трябва „доброволно“

да се върнат по родните места, които по-рано са изоставили, за да се вляят в борбата на гръцките комунисти срещу гръцките националисти.

В началото на този текст споменах, че ще говорим за литературните разкази, които имат отношение към Историята, но неслучайно в хода на изложението избягвах да характеризирам двете книги като исторически романи, защото те не са такива, въпреки че боравят с историята. Книгата на Ляхова се доближава до традицията на епическите романи от 50-те години на ХХ в., които поставят началото на проблема *човек – история* или, ако цитираме Б. Ничев, извеждат на фокус „народа и неговото безсмъртие в историческото му битие“ (Ничев 1978: 108). В нравствения кодекс на българина себеотрицанието в борбата за род и вяра е равно на подвиг и според кодекса се награждава с безсмъртие. Романът на Весела Ляхова действа в обратна посока. В книгата отсъстват революционери, исторически личности, отсъства и стремеж към свобода народна, защото хората са преживели разочарованието от всяко следващо неуспешно освобождение. Тук нравствената норма на себеотрицанието в борба за род и родина не работи. Дядо-Йоцовият мит за нова България е сломен и това крушение се провижда от художествената литература, която показва убийците, действащи от името на държавата. Но за българските македонци този мит изобщо не съществува. Нещо повече, нашата държава в края на 40-те години на ХХ в. не признава и не легитимира българските македонци като българи. През 1948 година Георги Димитров издава закон, с който на бежанците се издава македонско гражданство.

Епическият стил на писане излиза от мода още през 60-те и 70-те години на ХХ в., а историческите четива вече се стремят не към мащабно епическо изобразяване, а все повече се обръщат към историята на вътрешния живот на героите. На въпроса защо днес няма исторически роман в класически смисъл причините следва да се потърсят в целия ход на литературата. След 1989-та година писателите предпочитат да разглобят и накъсат повествованието, докато историческата книга има своите закономерности. Тя се нуждае от широко епическо платно, където спокойно да се разгънат и подредят действието и личното битие на героите, за да се покаже органичността на народния живот. Романът „Бежанци“ има за обект Историята и я разказва със средствата на класическия реализъм. В него липсва фрагментарността, така характерна за постмодерното писане, напротив, отличава се с монолитност и с това Весела Ляхова продължава традицията на епическото повествование от 50-те години на ХХ в. Книгата на Соня Тодорова – обратното – не е монолитна, но не е и вътрешно хаотична.

Всевиждащият поглед на повествователя подрежда парчетата от историята на семейство Ландау през столетията, но липсва мащабно епическото. Това е в характера на постмодерната книга.

В изследването вече стана ясно, че има теми от българската история, които по една или друга причина не стават част от литературния канон. Според Пламен Антов: „Абсолютната, безусловната литературна класика, съставляваща ядрото на Канона, е свързана именно с колективните ценности. [...] той (Канонът – бел. моя – Д. И.) е функция на общността, но и самата тя е негова функция. Конструирайки го чрез държавната институционалност – медии, образователна система, празнична ритуалност – като идеологически феномен, самата тя в крайна сметка се самоконструира чрез него. Обслужвайки подобна „външна“ цел, Канонът се изгражда и реално функционира като съвършената идеологическа структура, като метаразказ.“ (Антов 2016: 100). Българският исторически разказ се оказва погълнат от литературния канон, за да произведе национална митология. През 90-те години на XX век българската литература започва да се обръща срещу изградения се литературен канон. Този интерес според Пламен Антов е свързан с подлагане на съмнение на късносоциалистическия национализъм. Една от целите на постмодернизма е да разруши механизма на националната идеология откъм нейната най-висока „поза“ – Възраждането. Липсват патриотичният патос и клишета в текстовете, а националните герои следват своя обратен път на демитологизация. Не като друга цел, но може би като резултат от подриването на националната митология, е появата днес на книги, които се обръщат към травматични периоди от историята. Периоди, които не са разработвани от литературата – обикновено по идеологически причини – и които липсват в литературния канон.

Библиография

Антов 2016: Антов, П. Българският постмодернизъм XXI – XIX в. Пловдив: Жанет 45, 2016.

Влашки 2014: Влашки, М. Романология ли? Пловдив: Хермес, 2014.

Жечев 1980: Жечев, Т. Българският роман след Девети септември. София: Наука и изкуство, 1980.

Игов 2014: Игов, Св. Три класически случая. София: Захарий Стоянов, 2014.

Ляхова 2013: Ляхова, В. Бежанци. Пловдив: Жанет 45, 2013.

Ничев 1978: Ничев, Б. Съвременният български роман. София: Български писател, 1978.

Тодорова 2016: Тодорова, С. Перлите на Ади Ландау. София: Колибри, 2016.